

H. PUTNAMAS: RACIONALUMO KRITERIJAI VIDINIO REALIZMO KONTEKSTE

Giedrė Vasiliauskaitė

Vilniaus universitetas
Filosofijos katedra
Didlaukio g. 47, LT-2057 Vilnius
Tel./faks. (370-2) 76 18 90

Straipsnyje apžvelgiamas vieno iš žymiausių šiuolaikinių Amerikos filosofų Hilary'o Putnamo siekis reabilituoti pastaraisiais dešimtmečiais dažnai kvieštinuojamą racionalumo sąvoką ir priderinti ją prie naujų vidinio realizmo sąlygų. Vidinio realizmo koncepcija yra kone priešinga tradicinei, „metafizinei“, realizmo sampratai. Ją formuluodamas, Putnamas kritikuoja korespondencinę tiesos teoriją, universalumo siekius bei teigia galimų pasaulio aprašymų įvairovę, priklausomą nuo žmonių interesų, požiūrių bei vertybių. Tačiau tiesos sąvoka nepanaikinama, tik ji traktuojama kaip riba, kurios kryptimi progresuoja racionalaus priimtimumo kriterijai. Viena iš pagrindinių Putnamo naujovių – fakto ir vertybės susiejimas, turintis didelės reikšmės ir racionalumo sąvokai.

Įvadas

Jau nuo pat antikos laikų esmine žmogiškumą apibrėžiančia savybe buvo laikomas racionalumas. Ji nuo seno domino filosofus, siekusius suformuluoti universaliai galiojančią racionalumo teoriją. Modernioji filosofija, ypač pabrėžusi matematikos ir gamtos mokslų reikšmę, siekė jais remtis ir į juos panėšėti. Tokio požiūrio kulminacija – loginio empirizmo racionalumo samprata. Kaip kritinė reakcija į gryno racionalumo kanono paieškas, analitinėje tradicijoje atsiranda postpozityvistinė kryptis, pripažįstanti socialinio, kultūrinio konteksto reikšmę racionaliai veiklai. Tai bene radikaliausia racionalumo problemos revizija XX amžiaus antrosios pusės filosofijoje. Šiuolaikinėje filosofijoje, stiprėjant reliatyvistinėms tendencijoms, iškyla klausimas, ką dabar galima

vadinti racionalumu ir ar apskritai įmanoma apie jį kalbėti.

Šis straipsnis skirtas vieno iš žymiausių šiuolaikinės analitinės filosofijos atstovų – Hilary'o Putnamo formuluojamoms šios problemos išvalgoms aptarti. Sąvoka „išvalgos“ čia vartojama todėl, kad Putnamas nesieka pateikti tobulai sistemiškos, išbaigtos filosofinės koncepcijos. Anot jo, postuluojant racionalumo standartų pliuralizmą bei kontekstualumą, yra įmanoma kalbėti apie racionalumą, kuris savo ruožtu neatsiejamas nuo realizmo sąvokos. Su tuo susijęs visas pluoštas šiame darbe nagrinėjamų klausimų.

Pirmoji straipsnio dalis skirta Putnamo metafizinio realizmo sampratos aptarimui bei kritikai, kurios dėka turėtų labiau išryškėti ir paties autoriaus formuluojama vidinio realizmo koncepcija. Čia pateikiama keletas argumentų,

kuriais siekiama parodyti, kad metafizinis realizmas yra prieštaringas.

Antroji dalis skiriama dviejų kraštutinių mokslo filosofijos tendencijų, tarp kurių Putnamas siekia laviruoti, formuluodamas savo poziciją, kritikai. Kitas su tuo susijęs klausimas, – ar ši pozicija išlaiko savo deklaruojamą neutralitetą.

Paskutinė straipsnio dalis skirta paties Putnamo racionalumo koncepcijos analizei. Čia nagrinėjami racionalumo standartų formavimosi bei kitimo klausimai. Kokiu būdu įmanoma įvertinti savo ir kitų asmenų ar visuomenių proto normas? Koks yra vertybių vaidmuo šiame procese? Taip pat nagrinėjamas klausimas, kaip racionalumas yra susijęs su tiesa. Šalia racionalumo ir tiesos santykio iškyla racionalumo standartų reliatyvizavimo problema, taip pat aptariama trečiojoje straipsnio dalyje.

Tokių klausimų ir problemų nagrinėjimas ir turi parodyti galimybę kalbėti apie racionalumą be tikrumo pagrindo ir idealių racionalumo kriterijų.

I. Metafizinio realizmo samprata ir kritika

Maždaug 7-o dešimtmečio viduryje Putnamo pažiūros realizmo atžvilgiu ėmė keistis. Anksčiau pats pripažinęs principus, apibūdinančius metafizinį realizmą, savo knygoje „Prasmė ir moralės mokslai“ jis pateikė naują – vidinio realizmo – koncepciją, atsiribodamas nuo taip jo vadinamo metafizinio realizmo. Kitame savo veikale, „Protas, tiesa ir istorija“, šias dvi realizmo atmainas jis vadina ne teorijomis, bet filosofinėmis perspektyvomis ar net temperamentais (9, 49).

Metafizinio realizmo perspektyva traktuoja pasaulį kaip nekintančią, nuo sąmonės nepriklausančių daiktų visumą. Pasaulis, koks jis yra

„iš tikrųjų“, gali būti objektyviai aprašytas tik vienu tikslu ir išsamiu būdu. Tikrovė turi struktūrą, nepriklausomą nuo mūsų turimų įsitikinimų, sąvokų, teorijų ar perspektyvų, ir turi tam tikras savybes, nepaisant to, kokiu būdu mes ją konceptualizuojame. Be to, tokį tikslų ir išsamų tikrovės aprašymą yra įmanoma pasiekti.

Taip pat metafizinis realistas pripažįsta korespondencinę tiesos sampratą, teigiančią, kad daiktai ir žodžiai yra susieti ypatingu būtinu ryšiu. Šią perspektyvą Putnamas dar apibūdina ir kaip eksternalistinę, kadangi, anot jo, labiausiai jai priimtina žvelgti į pasaulį tarsi iš Dievo pozicijų (9, 49). Metafizinis realistas siekia at-rasti, B. Williamso terminais šnekant, „absoliučią pasaulio sampratą“.

Pasak S. Pihlströmo, Putnamo pateikiamas metafizinio realizmo apibūdinimas gali būti iš-reikštas tokiomis trim tezėmis (5, 116):

1. Tikrovės sąranga egzistuoja nepriklausomai nuo mūsų sąmonės;
2. Įmanomas vienintelis tikslus ir išsamus tikrovės aprašymas;
3. Tiesa yra korespondencinis santykis taip žodžių ir objektų.

Kitas filosofas, Günteris Abelis, inspiruotas Putnamo koncepcijos, dar detaliau apibū-dina metafizinį realizmą, išskirdamas net aštuonias tezes (1, 52):

1. Pasaulis nepriklauso nei nuo sąmonės, nei nuo konceptualinės schemos;
2. Įmanoma atskirti esmines ir atsitiktines (projektuojamas) daiktų savybes.
3. Griežtosios disjunkcijos principas yra pagrįstas (objektas A arba turi savybę f, arba jos neturi);
4. Pripažįstama korespondencinė tiesos samprata;
5. Pasaulis savaime yra padalintas į rūšis ir objektus;
6. Išorinio pasaulio objektai egzistuoja kaip daiktai patys savaime;

7. Egzistuoja vienintelis tikras ir išsamus pasaulio aprašymas;

8. Išoriškas, nuo schemos, kalbos ar daiktų nepriklausomas požiūris, gali būti įgytas ar bent jau įsivaizduotas.

***

Taigi Putnamas, pats kitados buvęs metafizinis realistas, vėliau imasi jį kritikuoti. Ruošdamas dirvą naujai savo koncepcijai, jis siekia atsiriboti nuo ankstesniųjų kraštutinių pozicijų ir kritikuoja tiek loginį pozityvizmą, tiek ir Kuhno bei Feyerabendo anarchizmą, tačiau apie tai bus kalbama vėliau.

Siekdamas įrodyti, kad metafizinis realizmas save paneigia, Putnamas pateikia keletą argumentų.

1. **Modelių teorijos argumentas.** Vienas iš pirmųjų ir svarbiausiųjų prieš metafizinį realizmą Putnamo išsakytų argumentų remiasi Löwenheimo-Skolemo teoremos ekstrapoliacija į kalbos filosofiją. Iki tol buvo laikoma, kad tokius matematinius objektus kaip, pavyzdžiui, aibės įmanoma apibūdinti su aksiomų sistemos pagalba. Tada matematinis objektas (aibė) būtų tai, kas remiasi tam tikromis aksiomomis. Vadinasi, aksiomos turėtų apibūdinti ir numatomų objektų klasę. Visa tai buvo siekiama išreikšti labiausiai prieinamos – pirmos eilės – logikos priemonėmis, kur naudojamos loginės jungtys („ir“, „arba“, „jei-tai“) bei pirmos eilės kvantoriai („visi“, „egzistuoja“). Anot Löwenheimo-Skolemo tezės, „jokia formali aksiominė sistema negali apibūdinti „intuityvios aibės sąvokos“, t. y. formalizacija negali eliminuoti nenumatytų jos interpretacijų“ (10, 3).

Remdamasis šia idėja, Putnamas išvelgia galimą jos pritaikymą kalbos filosofijoje. Jis klausia: jei aksiominė aibių teorija negali nuskaidyti intuityvios aibės sąvokos, tai natūralu galvoti, kad kažkaskitas – mūsų „supratimas“ – tai gali. Tačiau kokių žinių galime įgyti supratimu,

kuris yra tik savos kalbos vartojimo būdas? Skolemo argumentas gali parodyti, kad kalbos vartojimas nenustato vienos numatomos (*intended*) interpretacijos... (10, 4). Taigi tuo siekiama parodyti, kad teoriniai suvaržymai nenustato vienareikšmiškos referencijos. Maža to, požiūris, kad tokia vienareikšmiška referencija yra įmanoma, Putnamui ima atrodyti „okultinis“ (10, 23). Siekis apibrėžti referenciją kaip tam tikrą būtiną ryšį tarp sąvokos ir ja žymimo objekto nėra įmanomas. Referencija negali „pagauti“ objekto tokio, koks jis iš tikrųjų yra. Todėl tokį požiūrį Putnamas įvardija „magiška referencijos teorija“ (9, 3).

Objektai neegzistuoja nepriklausomai nuo konceptualinės schemos. Mes pasaulį suskaidome į objektus, naudodamiesi vienokia ar kitokia schema. Kaip tik dėl tos priežasties, kad objektai yra vidiniai schemos atžvilgiu, ir yra įmanoma visiškai naiviai ir trivialiai nusakyti, kas ką nurodo.

„Joks požiūris, nustatantis visų bet kokių sakinių teisingumo reikšmes, negali nustatyti referencijos netgi tuo atveju, jei jis nustato sakinio reikšmes visuose galimuose pasauliuose“ (9, 33). Šią savo teoremą Putnamas iliustruoja tokiu pavyzdžiu. Kaskart, kai tik Jonas kalba apie vyšnius, jis nurodo į tai, ką Marytė vadina katėmis, ir atvirksčiai. Jei Marytė visiškai rimtai norėtų pasakyti, kad katė tupi ant kilimėlio, Jonas jai pritartų manydamas, kad ji nori pasakyti, kad vyšnios kabo ant medžio. Tokioje situacijoje visiškai įmanoma susitarti dėl pasaulyje esančių faktų, t. y. dėl sakinių, kuriuos laikome teisingais, tačiau tai, kad Jonas kalba apie vyšnius, o Marytė – apie kates, gali taip niekada ir neišaiškėti. Maža to, šios dvi referencinės sistemos gali taip skirtis, kad šis skirtumas gali niekad neiškilti aikštėn, nepriklausomai nuo to, kurie teiginiai apie kates ir vyšnius yra teisingi ir relevantiški.

Kaip pažymi I. Hackingas (20, 116), Putnamas korektiškai apibendrina Löwenheimo-Skolemo teoremos rezultatus, taikydamas juos bet kokių objektų (kad ir kačių bei vėšnių) universumui. Jo teigimu, taip būtų netgi tuo atveju, jei aksiomomis laikytume visas įmanomas tiesas apie šiuos objektus, išreiškiamas pirmos eilės logikos kalba. Kad ir kokį objektą besirinktume, visada atsirastų nenumatytų jo interpretacijų.

Tuo tarpu D. Davidsonas nėra linkęs pritarti tokiam požiūriui ir laiko jį nenuosekliu. Jis sutinka, kad sakinių tiesingumas priklauso nuo kalbos, tačiau, pasak jo, „Putnamas turi galvoje ką daugiau – pavyzdžiui, tai, kad mano ir jūsų ištarti sakiniai gali prieštarauti vienas kitam, tačiau tuo pat metu būti teisingi jį tariančiojo konceptualinėje sistemoje. Sunku įsivaizduoti, kurioje kalboje tokia galimybė ne tik įtikinamai, bet ir nuosekliai galėtų būti realizuota“ (4, 307).

2. Smegenys mėgintuvėlyje (*Brains in a vat*). Jau buvo minėta, kad, Putnamo teigimu, metafiziniam realizmui priimtinausias yra žvilgsnis į pasaulį Dievo akimis. Tačiau Putnamas mano, kad kraštutiniai skeptikai taip pat priklauso minėtai stovyklai. Taigi, kad atremtų skepticizmą, šis mąstytojas siekia paneigti ir vadinamąjį smegenų mėgintuvėlyje argumentą. Šis mintinis eksperimentas kviečia įsivaizduoti situaciją, kai piktavališkas mokslininkas išoperuoja žmogaus smegenis ir patalpina juos mėgintuvėlyje su maitinamuoju skysčiu, palaikančiu gyvybę. Nervų galūnės prijungiamos prie ypač galingo kompiuterio, kuris garantuoja, kad asmeniui, kurio smegenys patalpinti mėgintuvėlyje, viskas atrodys nepakitę ir normalu. Jis matys žmones ir medžius, girdės paukščių čiulbėjimą ir pan., tačiau iš tiesų tai, ką asmuo patiria, yra sukeliama per elektroninius impulsus, einančius iš galingo kompiuterio į nervų galūnes. Tokiu atveju visa patirtis tė-

ra tik haliucinacija. Putnamas siūlo įsivaizduoti situaciją, kur visi žmonės ar net visos juntančios būtybės yra smegenys mėgintuvėlyje. Tačiau tada ir piktasis mokslininkas taip pat turėtų priklausyti šiai kolektyviai haliucinuojančiai kompanijai. Šioje vietoje Putnamas užduoda labai trivialų klausimą: „Tarkime, kad visas šis pasakojimas iš tiesų yra teisingas. Ar mes galėtume, jei būtume tokie smegenys mėgintuvėlyje, *pasakyti* ar bent jau *galvoti*, kad tokie esame? (9, 7) Putnamo atsakymas: ne, – ir tai įrodo, kad šis argumentas save paneigia. „Mums, vidiniams realistams, smegenų mėgintuvėlyje pasaulis yra tik pasakojimas, tik kalbinė konstrukcija, bet jokių būdu ne galimas pasaulis. Mintis, kad jis būtų teisingas kurioje nors vietoje, Paralelinėje Tikrovėje, iš pat pradžių remiasi prielaida apie žvilgsnį iš dieviškųjų pozicijų“ (9 50).

3. Sąvokų reliatyvumas (*Conceptual relativity*). Vėlesniuose veikaluose, „Daugybė realizmo veidų“ bei „Žmogiškasis realizmas“, Putnamas pateikė dar vieną argumentą prieš metafizinį realizmą. S. Pihlströmas jį dar vadina Carnapo pasaulio argumentu (7, 118). Jis skamba taip: primkime prielaidą, kad pasaulyje egzistuoja trys „Carnap“ individai x_1 , x_2 ir x_3 . Kiek objektų esama šiame pasaulyje? Putnamo teigimu, atsakymas į šį klausimą priklauso nuo to, kaip mes vartosime terminą „objektas“. Jei pasirinktume normalią „Carnap“ kalbą ar konceptualinę schemą objektų skaičiui nustatyti, bus aišku, kad tokia pasaulyje yra trys objektai. Tačiau naudojant mereologinį individų skaičiavimo būdą, reikėtų konstruoti objektus, sudedant individus. Taigi tada pasaulyje egzistuos septyni objektai: (x_1 , x_2 , x_3 , $x_1 + x_2$, $x_1 + x_3$, $x_2 + x_3$ ir $x_1 + x_2 + x_3$). Be to, jei mereologijos vadinamasis „nulinis objektas“ laikomas sudedamąja kiekvieno objekto dalimi, tokiu atveju šiame pasaulyje egzistuos aštuoni objektai (12, 96–97). Putnamas teigia,

kad nėra nepriklausomo pagrindo, kuriuo remiantis galima būtų nuspręsti, kuri iš šių alternatyvų yra teisinga. Šią mintį būtų galima palyginti su Carnapo tolerancijos principu, skelbiančiu, kad atsakymas, kiek ir kokie objektai egzistuoja, priklauso nuo kalbos pasirinkimo. „Tam tikrais sumetimais kartais patogiu mereologijos kalbą traktuoti kaip pirminę ženklų sistemą (*primitive notation*); kituose kontekstuose gali būti priimtinau tokia laikyti Carnapo kalbą, o mereologiją traktuoti kaip „sutrumpinimus“ arba apibrėžtą ženklų sistemą (12, 103). Taigi konkretus pasaulio aprašymo pasirinkimas gali būti vertinamas, remiantis tik pragmatiniais kriterijais: tikslais, patogumu ir pan. Joks pasaulio aprašymas nėra duotas Gamtos (14, 302). Toks požiūris gali būti įvardintas kaip konceptualinis reliatyvumas (7, 120; 17, 606). Tačiau jis, anot Putnamo, turi būti atskirtas nuo kraštutinio „Viskas tinca“ (*Anything goes*) tipo reliatyvizmo, apie kurio kritiką bus kalbama atskirai. Putnamas mano, kad jo požiūrio nederėtų priskirti pastarajam, kadangi konceptualinės schemos viduje įmanoma nuspręsti, kurie faktai yra teisingi, o kurie – ne. Jei pasirinktume Carnapo kalbą, tai teiginys, kad pasaulyje yra septyni objektai būtų klaidingas.

Putnamaskritikuoja metafizinį realizmą už „objektyvizmą“ bei siūlo atmesti metafizinę perskyrą tarp to, kas egzistuoja objektyviai, ir to, kaip mes tai įsivaizduojame. Terminai „objektas“ ir „egzistuoja“ neturi fiksuotos metafizinės prasmės. Kalba ir sąmonė „taip giliai įsismelkia į tai, ką mes vadiname realybe, kad pats siekis vaizduoti save kaip atspindinčius kažką, kas nepriklauso nuo kalbos, yra iš pat pradžių pasmerktas nesėkmei (*fatally copromised*) (12, 28). Kalbos ir pasaulio struktūra yra glaudžiai susiję, tačiau negali būti redukuotos viena į kitą.

Pagrindinė išvada, plaukianti iš šio argumento, yra ta, kad neegzistuoja vienintelis teisingas pasaulio aprašymas, atspindintis tikrovę tokią, kokia ji yra „iš tikrųjų“. Kalba, mūsų siekiai bei interesai veikia tokias sąvokas kaip „objektas“ ir „egzistuoja“. Šią mintį puikiai iliustruoja ir vienos iš Putnamo knygų pavadinimas – „Daugybė realizmo veidų“.

***

Jau iš to, apie ką buvo kalbama, aptariant Putnamo metafizinio realizmo kritiką, galima susidaryti įspūdį, kokia yra paties Putnamo vidinio realizmo samprata. Net ir pats Putnamas dažniausiai ją apibūdina negatyviu būdu. Aiškumo dėlei čia vėlei galima pasitelkti Pihlströmo (7, 116) pateikiamą trumpą vidinio realizmo apibūdinimą. Taigi, anot šio tyrinėtojo, pagrindinės vidinio realizmo tezės būtų tokios:

1. Apie pasaulį ir objektų egzistavimą prasmingai kalbėti galima tik konceptualinės schemos, kalbinės sistemos, kalbinio žaidimo arba aprašymo kontekste;
2. Nėra jokio „absoliutaus“ pasaulio aprašymo, kaip nėra ir jokio privilegijuoto pasaulį aprašančio žodyno ar kalbos;
3. Tiesa yra episteminė sąvoka, apibūdinama tokiais terminais kaip „idealizuotas racionalus priimtinum“ bei „idealizuotas episteminis pagrįstumas“.

Kaip galima numanyti iš trečiosios tezės, kalbėti apie realizmą Putnamo filosofijos kontekste galima tik siejant jį su racionalumo sąvoka. Kadangi tiesa yra suprantama kaip idealizuotas racionalus priimtumas, tai ir realizmo sampratą įmanoma sėkmingiausiai paaiškinti kalbant apie racionalumo kriterijus. Tolimesni šio straipsnio skyriai bus skirti atskleisti, kokie racionalumo kriterijai iš viso gali egzistuoti ir kaip jie formuojasi situacijoje, kur pasaulis nėra duotybė, kur neegzistuoja vienintelis tikslus ir išsamus pasaulio aprašymas.

1. Loginio Pozityvizmo Kritika

Loginis pozityvizmas suvokė racionalumą kaip taisyklių rinkinį ir stengėsi pateikti metodišką teiginių pagrindimo kanoną, įgalinantį atskirti teisingus faktinius teiginius nuosubjektyvių vertinimų. Nors šiems filosofams iki galo nepavyko jo formalizuoti, tačiau buvo viliamasi, kad ateityje mokslo logikams (kaip jie dar vadino filosofus) pavyks išsamiai aprašyti mokslo metodą, kuris kartu apibūdintų ir patį racionalumą.

Putnamas teigia, kad toks loginių pozityvistų suformuluotas prasmės kriterijus pats save paneigė, nes nebuvo nei analitinis, nei empiriškai patvirtinamas. Jis pastebi, kad loginio pozityvizmo verifikacijos formos buvo institucionalizuotos modernioje visuomenėje. „Tai, kas verifikuojama pozityvistine prasme, gali būti verifikuota kaip teisinga nefilosofine ar iki-filosofine prasme, galbūt teisinga ir t. t.; viešas teisingumo, tikėtino teisingumo ar sėkmingos mokslinės teorijos statuso pripažinimas nustato, įtvirtina ir palaiko žinojimo įvaizdžius ir proto normas, susiformavusias tam tikroje kultūroje“ (9,106).

Kitas Putnamo kritikos taškas sietinas su analitiškumo sąvoka. Pasak jo, mintis, kad egzistuoja apibrėžtas pagrindas, kurio dėka galima įrodyti, kas yra racionalu ir kas – ne, turėjo, filosofų manymu, du privalumus: pirma, šios taisyklės buvo laikomos konstitutyviomis ir institucionalizuojančiomis tam tikrą veiklą; antra, buvo teigiama ypatinga filosofų geba atskleisti šias paslaptingas taisykles. Daugelio loginių empiristų įsitikinimu, filosofija turi atlikti terapinę funkciją – analizuoti ir racionaliai rekonstruoti mokslo kalbą ir šalinti jos netikslumus. Toks įsitikinimas rėmėsi prielaida, kad iš principo yra įmanoma tokia mokslo kalba, kuri vienareikšmiškai ir tiksliai aprašo pasaulį. Loginiame empirizme galiojo griežta sintetinių ir analitinių teiginių perskyra. Todėl visi prasmingi,

verifikuotini teiginiai buvo skirstomi į faktinius ir analitinius. Teiginiai, apibūdinantys pasaulio reiškinius, buvo vadinami faktiniais teiginiais, t. y. tokiais, kuriuos galima empiriškai verifikuoti. Loginiai pozityvistai rėmėsi Wittgensteino „Loginiame-filosofiniame traktate“ suformuluota fakto kaip objektų sąryšio samprata.

Analitiniai – visuomet teisingi arba visuomet klaidingi – teiginiai yra tautologiški, tik formalūs, nieko nesakantys apie pasaulį. „Loginiai sakiniai aprašo pasaulio pastolius arba veikia juos pavaizduoja.“ (18, 6.124). Analitiniai teiginiai nuo faktinių skiriasi tuo, kad faktinių teiginių teisingumas priklauso nuo pasaulio aplinkybių, o analitiniai teiginiai yra vienodai teisingi arba klaidingi, Leibnizo žodžiais tariant, „visuose galimuose pasauliuose.“ Todėl jie nepriklauso nuo atsitiktinių pasaulyje vykstančių permainų, o tampa universaliais, vienintele ir nekintama sistema, reglamentuojančia teisingą mokslinės kalbos vartojimą.

Norėdami pagrįsti empirinių mokslo teiginių prasmingumą, loginio empirizmo atstovai siekė surasti tikrumą teikiančią pagrindą. Jų požiūriu, „pirminiai teiginiai, nuo kurių prasideda išvedimo procesas, gali būti neabejotinai teisingi tik tuo atveju, jei jie fiksuoja betarpiško stebėjimo rezultatus, nieko prie jų nepridedami ir nieko neatimdami“ (6, 29). Nešališko reiškinių fiksavimo postulavimas ir leido tokius teiginius vadinti protokoliniiais. Protokoliniai teiginiai – tai tam tikras apibrėžtas „maksimaliai empiriškų“ galutinių teiginių kompleksas, leidžiantis molekulinčius teiginius pertvarkyti į atominius teiginius, sujungtus loginėmis jungtimis. Tokių teiginių teisingumą ar klaidingumą galima vienareikšmiškai nustatyti. Tokių kriterijų pagrindu pertvarkyta kalba negali turėti jokio vertybinio krūvio. Racionalu ir prasminga

gali būti tik tai, ką įmanoma redukuoti į fizikinę kalbą ir empiriškai pagrįsti. O „mūsų kalbos sakiniai, turintys normatyvių etikos simbolių, nėra ekvivalentiški sakiniams, išreiškiantiems psichologines propozicijas arba tikras empirines bet kokios rūšies propozicijas“ (2, 100). Etiniai vertinimai neprideda nieko prie jau esamos faktinės informacijos. Pavyzdžiui, teiginys „blogai padarėte, išdurdamas kaimynui A. kairiąją akį“ liudija tik faktą apie kairiosios kaimyno A. akies išdūrimą, o to fakto įvertinimas „vartojamas išreikšti jausmams tam tikrų objektų atžvilgiu, o ne sudaryti kokį nors teiginį apie juos“ (2, 102).

Abstraktesnes ir sudėtingesnes teorijas ar tiksluosius mokslus verifikuoti yra žymiai sunkiau nei paprastus teiginius, nes tam reikia specialaus pasirengimo. Mokslinė bendruomenė nusprendžia, kad, pavyzdžiui, specialioji reliatyvumo teorija yra „sėkminga“, „produktyvi“, priimtina, teikianti vaisingų numatymų ir yra pagrįsta eksperimentais. Tokie sprendimai nekvestionuojamai priimami likusios visuomenės dalies. Pasak Putnamo, tai skiriasi nuo institucionalizuotomis normomis besiremiančios verifikacijos, tačiau tiktai tuo, kad čia ypatingas vaidmuo pripažįstamas ekspertams. Tačiau tai ne kas kita kaip „intelektualinio darbo pasidalijimas“ visuomenėje (9, 108). Taigi ir požiūris, kad reliatyvumo teorija yra „priimtina“, yra nustatytas autoritetų, kuriuos pripažįsta visuomenė ir suteikia jiems tokia galias.

Tokią racionalumo sampratą, kur institucionalizuotomis normomis apibrėžiama, kas yra racionalu, Putnamas vadina kriterine (apie nekriterinį racionalumą dar bus kalbama vėliau). Šio autoriaus požiūriu, ji negali būti priimtina, nes jokia filosofinė pozicija negali būti galutinai verifikuota remiantis vien tik kultūroje pripažintomis normomis. Jei tiesa, kad ra-

cionaliai priimtinais teiginiais galima laikyti tik tuos, kurie verifikuojami remiantis idealiais kriterijais, tai pats šis teiginys negali būti verifikuotas ir dėl to neturėtų būti laikomas racionaliai priimtiniu. „Jei iš viso egzistuoja toks dalykas kaip racionalumas, – kuo žmonės priversti tikėti, jei jie pripažįsta sau prasmingo kalbėjimo ir komunikacijos galimybę, – tai save neigiantis yra pozicijos, sutampančios su viešai institucionalizuotų normų nustatytais teisingumo ir klaidingumo etalonais, gynimas. Joks samprotavimas negali būti patvirtintas kaip teisingas vien šių normų dėka“ (9, 111).

Putnamas pastebi, kad loginiai pozityvistai išplėtė „mokslinio metodo“ sampratą, kuri dabar apėmė ir socialines bei humanitarines disciplinas – istoriją, sociologiją, psichologiją ir t. t., tačiau šio išplėtimo dėka tapo neįmanoma aiškiai atsiriboti nuo jokių kitų disciplinų.

Pasak Putnamo, loginių pozityvistų suformuluotos filosofinės nuostatos nepaliko vietos racionaliai veiklai pačioje filosofijoje. Dėl to jas galima laikyti prieštarą.

2. Anarchizmo kritika

Analitinėje filosofijoje gana radikalus ir kritinis posūkis ankstesnės tradicijos atžvilgiu yra siejamas su Thomo Kuhno vardu. Jo idėjos padarė didelę įtaką tolimesnei analitinei tradicijai ir skelbė naujos – postpozityvistinės – eros pradžią. Nepaisant to, Kuhno koncepcija susilaukė prieštarų vertinimų ir kritikos.

Nors Putnamas pripažįsta tokių Kuhno sąvokų kaip „paradigma“, „normalusis mokslas“ ar „mokslo revoliucija“ svarbą, šią „anarchistinę“ filosofinę tendenciją jis kritikuoja dėl kraštutinio reliatyvizmo.

Daugelis filosofų Kuhno idėjas interpretavo kaip nepaliekančias mokslui jokio racionalaus pagrindimo, bet vien tik *Gestalt* transformacijų galimybę. Pats Kuhnas vėliau atmetė

tokią „Mokslo revoliucijų struktūros“ interpretaciją ir įvedė „neparadigminio racionalumo“ sąvoką. Aiškesniu ir drastiškesniu pavidalu anarchistinė tendencija atsiskleidė P. Feyerabendso veikaluose. Jis, kitaip nei Kuhnas, stengėsi tik sustiprinti savo požiūrį. Putnamas mano, kad pastarasis talpina savyje ir tam tikrą politinį elementą, panašų į egzistuojantį Foucault teorijoje: jie abu dabartinius institucionalizuotus racionalumo kriterijus sieja su kapitalizmu, išnaudojimu ar net seksualine prievarta.

Feyerabendas, kaip ir Kuhnas, pripažįsta iracionalių veiksmų svarbą mokslinių racionalumo koncepcijų formavimuisi. Taip pat abu teigia, kad skirtingos kultūros bei istorinės epochos sukuria skirtingas, nepalyginamas racionalumo koncepcijas. Tai įvardijama nebendramatiškumo teze (*incommensurability thesis*). Putnamas teigia, kad ji, kaip ir loginių pozityvistų verifikacijos principas, yra prieštaringa.

Nebendramatiškumo tezė teigia, kad ankstesnė termino (pavyzdžiui, „temperatūra“, naudojama XVII a. mokslininko) prasmė negali būti palyginta su vėlesnėmis to paties termino prasmėmis. Skirtingų paradigmų mokslininkai gyvena „skirtinguose pasauliuose“, kurie nesusiliečia.

Į tai Putnamas atsako, kad jei ši tezė būtų teisinga, tai nebūtų galima suprastikėtų kalbų ar net ankstesnio tos pačios kalbos vartojimo. O jei iš viso neįmanoma interpretuoti organizmų leidžiamų garsų, tai nėra pagrindo laikyti juos kalbančiais, maštančiais ir apskritai asmenimis. Jei Feyerabendas ir Kuhnas būtų teisūs, tai kitų kultūrų atstovai galėtų būti suprasti tik kaip gyvūnai, garsais reaguojantys į stimulą, nepaisant to, kad tie garsai stebėtinai panašūs į vokiečių ar italų kalbų žodžius. „Teigti, kad Galilei vartojo nebendramates sąvokas, o pasakui jas detaliai nagrinėti yra visai nenuoseklu“ (9, 115).

Kritikuodamas anarchistinį racionalumą Putnamas dar remiasi ir Quine veikale „Daiktas ir objektas“ pateikta vertimo neapibrėžtumo (*indeterminacy of translation*) teze. Taip pat jis naudoja Davidsono straipsnyje „Apie conceptualios schemos idėją“ pateikiama šios idėjos kritika bei pastebėjimais apie prasmę ir vertimą. Jis kelia klausimą: ką reiškia pasakyti, kad vertimas neperteikia tikrosios prasmės? (9, 116) Į tai atsako, kad neįmanoma turėti prasmės ir referencijos tapatumo bei jų empirinio adekvatumo nustatymo kriterijų, nepriklausomų nuo conceptualinės vertimo schemos. Tačiau nėra pagrindo teigti, kad nėra viena potenciali vertimo schema negali perteikti originalios prasmės. Sinonimiškumas egzistuoja tik kaip santykis ar santykių šeima. Jie naudojami interpretuojant, lyginant skirtingas ištaras. Mintis, kad egzistuoja „tikri“ sinonimai, nepriklausomi nuo veiksmingų abipusių interpretacijų, Putnamo teigimu, yra mitas.

Šio autoriaus nuomone, nebendramatiškumo tezė teikia galimybę supainioti ar suplakti į viena sąvoką ir koncepciją. Jokia interpretacija neišsiverčia be šios distinkcijos. Verčiant žodį (pavyzdžiui, temperatūra), išversta prasmė palyginama su interpretatoriaus šiame kontekste vartojama prasme. Tai neprieštarauja faktui, kad XVII a. mokslininkai galėjo turėti skirtingą temperatūros koncepciją, t. y. skirtingą įsitikinimų aibę, skirtingus žinojimo įvaizdžius. Koncepcijų skirtingumas neįrodo, kad iš principo negalimas teisingas vertimas. Atvirkščiai, jei nebūtų įmanoma išversti, tai nebūtų įmanoma pasakyti, kad koncepcijos skiriasi ir kuo skiriasi.

Kaip galima žinoti, ar vertimo schema tinkama, jeigu skiriasi koncepcijos? Dažnai pateikiamas atsakymas – interpretacijos sėkmė nereikalauja, kad vertėjo nuostatos būtų identiškos interpretuojamos epochos ar kultūros įsitikinimams. Egzistuoja kitas reikalavimas –

kad šie jam iš principo būtų suprantami. Šis reikalavimas, anot Putnamo, yra įvairių interpretacinio geranoriškumo (*charity*) maksimumų pagrindas bei konstitutyvnis žmogiškos pasaulio patirties elementas. Istorijos procese, santykiaujant skirtingoms kultūroms, ji kinta, tačiau kaip tik ši apibendrinta, universali žmonių patirtis ir įgalina žmones prasmingai interpretuoti vienas kito įsitikinimus, troškimus bei ištaras. Be interpretacinio geranoriškumo nebūtų įmanoma palyginti netgi paprasčiausių skirtingų žmonių vartojamų sąvokų (pavyzdžiui, „raudonas“), nes samprotavimas visada turi būti interpretuojamas tik *kaip visuma*. Putnamas teigia, kad pagrindinis reikalavimas, užtikrinantis sėkmingą interpretacijos vyksmą, yra tas, kad vertimo schema vaizduotų interpretatoriui kitų elgesį bent minimaliai racionalų. „Kad ir kokie skirtingi žinojimo įvaizdžiai bei racionalumo koncepcijos bebūtų, didelė dalis mūsų prielaidų bei įsitikinimų apie tai, kas yra priimtina, yra bendri netgi su labai skirtinga kultūra, kurią dar įmanoma suprasti“ (9, 119).

Kuhnas ir Feyerabendas atmeta bet kokią mokslinio metodo tęstinumą, bendramatiškumo galimybę. Pasak jų, kadangi šiuolaikiniai mokslininkai kalba apie skirtingus dalykus nei ankstesnieji, tai neįmanoma kalbėti apie žinių kaupimą netgi tų pačių dalykų atžvilgiu. Mokslas progresuoja tik instrumentaliai. Tačiau Putnamas pažymi, kad jei negalima kalbėti apie tam tikrą sąvokos stabilumą, fiksacijos laipsnį, tai kaip galima suprasti instrumentinės pažangos sąvoką kaip stabilią? Pasak jo, jau pats palyginimas remiasi prielaida apie bendramatiškumo egzistavimą (9, 118).

Jeigu visi požiūriai yra vienodai geri, tai kodėl tokia negali būti nuostata, kad reliatyvistai klysta? Jeigu viskas reliatyvu, tai reliatyvumo sąvoka irgi yra reliatyvi. Šioje vietoje išryškėja reliatyvizmo nenuoseklumas.

Putnamas teigia, kad tokia paprasta kritika neįtikina reliatyvistų atsakyti savo koncepcijos. Dėl to tolimesnei kritikai jis pasitelkia Wittgensteino privačios kalbos neigimo argumentą, pasak kurio, reliatyvistas turėtų pripažinti privačią kalbą, „kurios žodžiai turi nurodyti tai, ką gali žinoti tik šnekantysis“. Žinoma, galima įsivaizduoti žmones, kalbančius tik monologais, tačiau tokiu atveju šią kalbą supranta tik vienas žmogus. O tai paneigia kalbos kaip supratimo ir komunikacijos terpės įvaizdį. Privačios kalbos vartotojas save pasmerkia vienišam ir vargu ar racionaliam vegetavimui, kadangi tada išnyksta skirtumas tarp paprasčiausio triukšmo ar garsų leidimo ir kalbos. Kalba, anot Wittgensteino, yra pirminė ją vartojančio asmens individualumo atžvilgiu. Tam, kad asmeniniai potyriai būtų išreikšti ir turėtų prasmę, kalba turi būti suprantama daugiau nei vienam individui. „Kai kalbame apie tai, kad kas nors įvardijo skausmą, tuomet kaip tik ir darome prielaidą, kad žodžio „skausmas“ gramatika jau buvo paruošta: ji nurodo vietą, į kurią įterpiamas naujas žodis“ (19, 257).

Putnamas teigia, kad pripažinus privačios kalbos galimybę būtų galima daryti išvadą, kad žmogus visai nėra mąstantis, o tik gyvūnas. O tokia mintis kelia intelektualinės savizudybės pavojų (9, 122). Tuo besivadovaudamas reliatyvistas galiausiai turėtų teigti, kad jokia mintis nėra turininga ir prasminga. Pasak Putnamo, toks pavojus iškyla, nes reliatyvistas nesugeba suvokti, kad pati mintis numato tam tikrą objektyvaus teisingumo egzistavimo būdą.

***

Jeigu dedukcinės logikos formalizacijos sėkmė lėmė loginio pozityvizmo atsiradimą, tai gal nepavykęs bandymas formalizuoti indukcinę logiką, įrodymas, kad empiriniam mokslui nėra algoritmo, inspiravo anarchizmo atsiradimą? Putnamas iškelia tokią hipotezę, tačiau to

klausimo toliau nenagrinėja. Šis autorius reliatyvistinėse teorijose išvelgia ir užslėptą scientizmą. Kad racionalumas apibrėžiamas pagal idealią kompiuterinę programą, yra scientistinė teorija, sąlygota tikslųjų mokslų metodų. Tai, kad jis apibrėžiamas pagal kultūrinės normas, yra scientistinė teorija, sąlygota antropologijos. Todėl ir reliatyvizmą galima laikyti metafizinio realizmo atmaina.

Atsižvelgdamas į šias priežastis, Putnamas daro išvadą, kad dalis šiuolaikinės filosofijos problemų yra paveldėtos iš XIX a. scientizmo. Anot jo, logika, formalios patvirtinimo teorijos, natūralios kalbos semantikos studijos yra svarbios, tačiau periferinės filosofijoje. Ir tol, kol bus taip žavimasi formalizacija, galima tikėtis svyravimų tarp šių dviejų scientizmo formų, vengiančių pateikti tinkamą, žmogišką racionalumo sampratą.

Racionalumas ir realizmas

Paties Putnamo racionalumo samprata remiasi racionalaus priimtimumo kriterijais, tačiau šie nėra idealūs ir galiojantys visuose galimuose pasauliuose. Jie formuojasi konkrečioje kultūroje, pradedant individualių veiksmų įvertinimu ir palaipsniui jų pagrindu formuojant tam tikras dispozicijas, etines maksimas, dėsnius. Šie apibendrinimai ilgainiui ima veikti ir koreguoti individualių veiksmų vertinimus. Kaip šio proceso pasekmė, kada nors gali atsirasti teorija, pakeisianti tiek vienus, tiek kitus.

Putnamas teigia, kad racionalus diskursas turėtų atsižvelgti į tokius pageidavimus (9, 105). Pirma, – kad daugelis pritartų bent jau pagrindinėms teorijos prielaidoms; antra, – kad racionali sistema atlaikytų racionalią kritiką; trečia, – kad rekomenduojama moralė būtų tinkama ja vadovautis realiame gyvenime.

Iš tokių reikalavimų plaukia ir viena iš pagrindinių Putnamo tezių – faktas turi vertybi-

nį krūvį, ir atvirkščiai, – kiekviena vertybė remiasi faktu. Putnamas atsisako modernioje filosofijoje egzistavusios faktų ir vertybių distinkcijos, kuri, anot jo, yra beviltiškai paini, nes patys faktiniai teiginiai ir moksliniai tyrimai, kurių pagrindu sprendžiama, kas yra faktas, numato vertybes.

Faktas, tiesa ir racionalumas Putnamo teorijoje yra tarpusavyje susijusios sąvokos. Nėra vertybiškai neutralių faktų, pagrindžiančių teiginių teisingumą. Tačiau čia tiesos nederėtų tapatinti su racionalių priimtimumu. Ją galima laikyti tik racionalaus priimtimumo idealizacija todėl, kad apie jos buvimą įmanoma kalbėti tik esant epistemiskai idealioms sąlygoms. Kadangi realiai tokia ideali situacija neegzistuoja (nors galkada ir galėtų), tai vienintelis pasiekiamas žmonėms dalykas yra racionalaus priimtimumo kriterijai. Tiesa gali egzistuoti tik kaip siekinys, kaip ribinė sąvoka. Tačiau tai nereiškia, kad iš viso nereikia apie ją kalbėti. Ji vertinga jau vien dėl jos siekimo galimybes. Dėl to Putnamą galima apibūdinti ir kaip neopragmatistą. Hackingas lygina jo tiesos sampratą su klasikinių pragmatistų pažiūromis (20, 74). Jis teigia, kad Putnamo tiesos samprata panaši į Peirce'o, kurio manymu, tiesa yra rezultatas ieškojimų, kuriuos atlieka tam tikra pažįstančiųjų bendruomenė tam tikru būdu. Tai pastovūs rezultatai, dėl kurių susitaria nuolat besivystanti tyrinėtojų bendruomenė. Pasak Putnamo, egzistuoja kintanti racionalumo kriterijų samprata, o tiesa yra tai, kas plaukia iš šio racionalaus tyrimo rezultatų. Tokiu atveju šis procesas turi dvigubą ribą.

Pasak Putnamo, būti racionaliam reiškia remtis racionalaus priimtimumo bei relevantiškumo kriterijais, su kuriais būtų susijusios ir vertybės. Šis autorius praplečia racionalumo standartų sampratą ir teigia, kad tik dalis gėrio idėjos (t. y. vertybių) implicitiškai glūdi tiks-

liuosiuose moksluose, o likusioji jų dalis – kito- se žmonijos domės srityse.

Putnamas teigia, kad siaurai suprasti racio- nalaus priimtino standartai apibrėžia, kada teiginiai yra priimtini, o kada – ne. Plačiau su- prasti racionalumo standartai turi ne tik spręsti apie sistemų teisingumą, bet taip pat nurodyti jų adekvatumo bei aiškumo sąlygas. Dėl to mokslo rūpestis yra ne tik formuluoti teisingus ir universalius teiginius, bet ir nustatyti, kurie jų būtų ne tik teisingi, bet ir *relevantiški*. Rele- vancijos sąvoka apima platesnį interesų ir ver- tybių spektrą, veikiantį racionalų diskursą. Šiai sąvokai iliustruoti Putnamas pateikia tokį pa- vyzdį (9, 137): jeigu į kambarį įeity kultūros, kurioje nėra baldų, atstovas ir jį aprašytų, tai vi- si jo deskripcijos teiginiai būtų teisingi, o ji pati nerelevantiška ir negalėtų patenkinti mūsų su- pratimo. Šis pavyzdys iliustruoja mintį, kad de- skripcijos išsamumas reikalauja, kad aprašinė- tojas naudotųsi relevantiška sąvokų aibe.

Būdas, kuriuo relevantiškumo kriterijai susiję su vertybėmis, bent jau netiesiogiai ga- li būti paaiškintas pasitelkiant paprasčiausią teiginį „Petras sėdi ant kėdės“. Jei kas tai tei- gia atitinkamame kontekste, tai naudoja kon- ceptualinius resursus – sąvokas „Petras“, „ant“, „kėdė“. Juos teikia konkreti kultūra, todėl jų naudojimas kažką pasako ir apie in- teresus bei vertybes, esančius toje kultūroje. Individas vartoja kategoriją „Petras“, nes lai- ko reikšminga perskyrą tarp žmonių ir gyvū- nų. Atrodo relevantiška teigti, kad Petras yra žmogus, o ne šiaip koks gyvūnas. Asmuo vartoja kategoriją „kėdė“, nes laiko reikšmin- gu daiktų skirstymą į natūralius bei pagamin- tus, atliekančius kokią nors funkciją. Relevan- tiška, kad kėdė yra tai, ant ko sėdi Petras, o ne šiaip kažkas. Taip pat individas vartoja kate- goriją „ant“, nes pripažįsta erdvinių santykių egzistavimą.

Net tokio paprasto teiginio analizė atsklei- dė prielaidas, lemiančias teiginio relevantišku- mą konkrečiame kontekste – kategorijų žmo- gus/gyvūnas, organizmas/daiktas, funkcija ir erdvė reikšmingumą. Jei nebūtų dispozicijos tokias kategorijas laikyti relevantiškoms, tai šis teiginys būtų iracionalus.

Pasak Putnamo, jei racionalaus priimtinu- mo standartai atsiskleidžia per tai, kokios te- orijos yra laikomos racionaliai priimtinomis, tai galima teigti, kad mokslas siekia sukonst- ruoti pasaulėvaizdį, pasižymintį instrumenti- niu efektyvumu, koherentiškumu, aiškumu ir funkcionalių paprastumu. Tokio pasaulėvaiz- džio pripažinimas yra idėjos apie žmogiško ži- nojimo klestėjimą dalis, kuri savo ruožtu suda- ro dalį idėjos apie visuotinę žmonijos gerovę.

Putnamo teigimu, empirinio pasaulio suvo- kimas priklauso nuo racionalumo kriterijų ir atvirksčiai. Šie kriterijai naudojami sukurti te- orinį „empirinio pasaulio“ vaizdą, o šiam kin- tant irgi yra koreguojami. Faktas, kad racio- nalus priimtumas tiksluosiuose moksluose, kurie neabejotinai yra pagrindiniai racionalaus mąstymo pavyzdžiai, priklauso nuo tokių kog- nityvinių vertybių kaip koherencija ar funkcio- nalus paprastumas, įrodo, jog bent jau kelios vertybinės sąvokos *objektyviai* išreiškia nagri- nėjamų dalykų savybes, o ne vien tik jas varto- jančių asmenų jausmus.

Jeigu terminai „koherentiškas“ ar „papas- tas“ neišreiškia teorijų savybių, tai tokie racio- nalaus priimtino sinonimai kaip „pagrįstas“, „patvirtintas“, „ar geriausias iš galimų paaiški- nimų“ taip pat turi būti tik subjektyvūs, nes racio- nalus priimtumas negali būti labiau objek- tyvus nei parametrai, kurių pagrindu jis yra apibrėžiamas. Dėl to Putnamas daro išvadą, kad bent jau minėtos vertybinės sąvokos turėtų bū- ti objektyviai pritaikomos bei pagrindžiamos. Tačiau Putnamo objektyvumo samprata yra ki-

tokia nei modernioje filosofijoje, pripažinusioje subjekto-objekto priešstatą. Pasak jo, „objektai“ yra tiek pat išrasti, kiek ir atrasti. Viena vertus, jie yra konceptualinių išradimų rezultatas, kita vertus, „objektyvaus“ patirties faktorius, nepriklausomo nuo mūsų valios, padarinyš. Objektas atsiranda tarsikryžkelėje tarp proto ir pasaulio reiškinių patirties. Šie abu objekto sandai yra vienodai svarbūs ir nė vienam iš jų negali būti suteikta pirmumo teisė. Tokiu būdu ir realizmo bei racionalumo sąvokos yra glaudžiai susijusios.

Jei racionalumas yra integrali sugebėjimų visuma, įgalinanti jo turėtoją atskirti, kokius klausimus relevantiška klausti, o kokius sprendimus racionalu priimti, tai tokia racionalumo samprata turi tokį pat vertybinį krūvį kaip ir relevantiškumo sąvoka. Anot Putnamo, bet kokio žodžio („geras“, „sąmoningas“, „raudonas“ ar „magnetinis“) vartojimas įtraukia jį vartojantį asmenį į istorijos procesą, stebėjimo, apibendrinimo, teorijos ir praktikos tradiciją. Taip pat tai skatina pačios tradicijos reinterpretavimą, jos pritaikymą naujiems kontekstams, plėtimą bei kritiką. Galima skirtingai interpretuoti tradiciją, tačiau neįmanoma relevantiškai vartoti žodžių, jei suvokiantysis mano egzistuojąs už tradicijos, kuriai jis priklauso, ribų. Buvimas tradicijos viduje neabejotinai sąlygoja racionalaus priimtimumo kriterijus, kurie nėra duotikaip nekintantis kanonas, bet evoliucionuoja keičiantis pasaulio aplinkybėms. Būdas geriau suprasti racionalumo prigimtį – formuoti naujas, „geresnes“ racionalumo koncepcijas.

Paties Putnamo požiūriu, jo teorija yra antifundamentistinė. Bet ar dėl to jai negresia reliatyvizmo ir solipsizmo pavojai? Jis atsako, kad solipsistinėje kriauklėje galima atsidurti, jei siekiama išeiti už savo konceptualinės sistemos, kuriai priklauso ir racionalumo sąvoka, ribų ir pateikti labiau „racionalią“ racionalumo

sampratą. Tokią koncepciją galima viltis sukurti tik tuo atveju, jeigu veikiama savo tradicijos viduje. „Mes nesame įmesti į individualius solipsistinius pragarus, bet kviečiami įsijungti į tikrai žmogišką dialogą, derinantį kolektyvizmą su individualia atsakomybe“ (9, 216).

Ar šis dialogas turi idealų galutinį tikslą? Jau pats tas faktas, kad filosofai kalba apie skirtingas koncepcijas kaip apie skirtingas *racionalumo* koncepcijas, numato ribinę idealios tiesos sąvoką, kurią prieiti galima skirtingais keliais.

***

Tradiškai racionalumas buvo siejamas su tiesos pažinimu. Tačiau pripažinus reliatyvistines nuostatas ir išėjimo už savos konceptualinės schemos negalimumą, tampa problemiška vienareikšmiškai apibrėžti tiesą ir jos nustatymo sąlygas.

Putnamo požiūriu, tiesa yra glaudžiai susijusi su racionalumu. Šis autorius aiškina tiesą, skirdamas ją, kaip ribinę sąvoką, ir kontekstualius racionalaus priimtimumo standartus. Jo požiūriu, tiesa yra galima tik esant epistemiskai idealioms sąlygoms, kurios vargu ar kada apskritai gali realizuotis.

Putnamas mano, kad žmonijai prieinami racionalaus priimtimumo kriterijai yra sudaryti iš racionalumo ir relevantiškumo kriterijų. Tai modernios fakto ir vertybės distinkcijos eliminavimas. Toks dvilypis racionalaus priimtimumo standartų traktavimas reiškia, kad teiginio ar požiūrio racionalumas priklauso ne tik nuo idealių teorinių standartų. Jo praktinė dimensija – tai sugebėjimų visuma, leidžianti gerai orientuotis intersubjektyvioje kultūrinėje terpėje, per komunikaciją prognozuoti kitų racionalių būtybių elgesį ir suprasti, kokius klausimus racionalu klausti, o kokius atsakymus relevantiška priimti, kad jie derintųsi su konkrečioje kultūroje susiforma-

vusiu pasaulėvaizdžiu. Putnamo teigiami standartai permanentiškai progresuoja link idealios tiesos sampratos, keičiantis sociokultūrinėms pasaulio aplinkybėms. Tokia situacija sudaro sąlygas skirtingų racionalumo koncepcijų dialogui, kurio metu ir išryškėja jų pranašumai ir trūkumai.

Tačiau pats dialogo vyksmas nenumato būtinybės, kad skirtingos racionalumo koncepcijos neišvengiamai turi pasiekti bendrą sutarimą, priimti vienintelį galimą, teisingą verdiktą. Putnamas nežada išspręsti racionalaus nesutarimo problemos, tačiau tai neimplikuoja, kad argumentuotas skirtingų koncepcijų disputas iš viso neturi prasmės. Jis pastebi, kad „geresnio racionalumo koncepcijų paieškos yra nesibaigiantis procesas, tačiau kitoks jis būti ir negali“ (9, 212). Vienas iš jau minėtų pageidavimų racionalumo teorijai yra atvirumas kritikai. O sąveikaujant skirtingoms racionalumo sampratom, išryškėja kiekvienos iš jų silpnosios ir stipriosios pusės. Tai skatina laikinų racionalumo standartų evoliucionavimą ir gerinimą.

Kita vertus, tam, kad tokių koncepcijų disputas iš viso galėtų vykti, Putnamas teigia esant reikalinga pripažinti ne tik racionalią argumentaciją, bet ir vertybinį jos aspektą. Kertinis racionalaus disputo akmuo – tolerancija, atvirumas ir pagarba kito nuomonei. Vertybinis fonas tarsi paruošia dirvą racionalaus diskurso vyksmui. Vadovaujantis tokia nuostata, įmanoma racionali nesutarti su kitu požiūriu, tačiau tuo pat metu jį gerbti. Šis autorius nemato prieštaravimo tarp nuoširdžios simpatijos ir pagarbos kitam jausmo ir jo intelektualinio ar moralinio silpnumo pripažinimo.

„Pasaulyje egzistuoja esminis skirtumas tarp tokio oponento, kuriam būdingas atvirumo (*open-mindedness*), pagarbos protui ir savikritikos savybės, ir tokio, kuris šių savybių neturi“ (9, 165).

Tačiau, jei racionalumo standartai progresuoja link tiesos ribos, tai ar toks teiginys nesuapnuoja distanciško, idealaus žvilgsnio „iš amžinybės pozicijų“? Kokiu būdu, neperžengiant savo conceptualinės schemos ribų ir laikantis jos teikiamų racionalaus priimtimumo standartų, galima nuspręsti, kad judama teisinga kryptimi? Toks įvertinimas, anot Putnamo, yra įmanomas, kai racionalaus priimtimumo standartai yra taikomi pasitelkiant ne tik protą, bet ir vaizduotę. Tačiau Putnamo koncepcijoje vaizduotė neprieštarauja teisingumo ar klaidingumo analizei, bet, priešingai, vienija ją su žmogiška realybe ir žmonijos klestėjimo samprata. Taigi jos dėka eliminuojama fakto ir vertybės perskyra. Tiesa negali būti absoliuti dėl to, kad ji negali būti vertybiškai neutrali. Kritikuodamas B. Williams'o absoliučią pasaulio koncepciją, jis teigia: „Williamsas nori pripažinti fakto ir vertybės sąsają ir tuo pat metu išlaikyti „absoliutų“ (idealių) mokslinių žinių pobūdį. Tačiau taip negali būti. (...) Jei visa, kas nėra fizika, yra „perspektyvu“, tai ir „absolūtaus“ sąvoka taip pat yra beviltiškai perspektyvi“ (13, 107).

Tačiau kaip įvertinti, kurie dialoge pateikiami argumentai yra priimtini? Šis klausimas susijęs su pasitikėjimo savo racionalumo standartais problema. Intuicija nurodo, kurie argumentai yra priimtini. Žmogiška prigimtis reikalauja pasikliauti savo kasdieniais moraliniais įsitikinimais tam, kad būtų įmanoma susidaryti pasaulėvaizdį, sąlygojantį faktų pažinimą. Todėl racionalumo standartus galima laikyti ne susitarimo, bet, vitgenšteiniškai tariant, gyvenimo formos dalyku. 241-ame „*Filosofinių tyrinėjimų*“ fragmente Wittgensteinas kalba: „Vadinasi, tu sakai, kad žmonių tarpusavio susitarimu nusprendžiama, kas yra teisinga ir kas klaidinga?“ Teisinga ir klaidinga yra tai, ką žmonės sako; o kalboje (kuria jie vartoja) jie sutaria. Tai ne nuomonės, bet gyvenimo formos

sutapimas“ (18, 241). Šį fragmentą galima interpretuoti ir kaip teigiantį, jog racionalumo standartai, kurie išreiškiami kalba, nėra vien paprastos konvencijos padarinys. Vienas ar keli atskiri individai negali vien su refleksijos pagalba nuspręsti, kas yra teisinga, arba susitariti, kad tą ar kitą dalyką jie nuo šiol ims laikyti teisingu. Racionalumo standartų pradžia glūdi dar iki refleksijos akto, o jų formavimasis nėra vienkartinis dalykas. Viena vertus, jie formuojasi tarsi organiškai tam tikroje kultūrinėje tradicijoje, kita vertus, – jų teisingumo pripažinimą lemia pasitikėjimas savo intuicija. Tokiai minčiai galėtų pritarti ir Putnamas, teigdamas, kad proto normų formavimąsi veikia tiek kultūra, tiek „natūra“, psichologija.

Tačiau, jei tiesa tėra siekinys, o realiai prieinami tik partikuliarūs racionalaus priimtino standartai, tai ar jais vadovaujantis galima teigti, kad teiginiai, teorijos ar požiūriai yra teisingi, o ne vien tik pagrįsti? Kuo remiantis juos galima kvalifikuoti kaip teisingus? Vienos ar kitos racionalumo koncepcijos teisingumą, anot Putnamo, laiduoja dialogo vyksmas, kurio metu išaiškėja ne tik priešingos, bet ir savos sampratos plusai ir minusai. Nors šis dialogas nenumato galutinio racionalumo sampratų sutarimo, bet jis neteigia ir reliatyvizmo. „Tai, kad šiuolaikinėje mūsų kultūroje neegzistuoja jokia vieninga filosofijos samprata, yra faktas: nors mums visiems ir nėra priimtina viena filosofija, bet, žinoma, mes visi nesame ir reliatyvistai“ (13, 71) Putnamo ribinės tiesos sąvokos įvedimą galima traktuoti ir kaip siekį išvengti visišką racionalumo standartų reliatyvizacijos, kurios nors vienos sampratos suabsolutinimo bei idealių racionalumo kriterijų postulavimo. Tik skirtingų racionalumo koncepcijų sąveika leidžia judėti tiesos link.

Tačiau ar dialogas sudaro sąlygas pasiekti tas „epistemiskai idealias sąlygas“ bei tiesos ri-

bą ir kaip sudaro? Ar tokiomis sąlygomis išlieka, Putnamo teigimu, būtinas racionalumo teorijos komponentas – relevantiškumas ir vertybinis krūvis? Kaip tokia ideali tiesa gali išlikti vertybiška ir ar tokiomis sąlygomis galima realizuoti „sveiką ir žmogišką“ racionalumo sampratą?

Panašiai Putnamo tiesos koncepciją kritikuoja ir Rorty's. Jis klausia: „kam reikalinga tokia ribinė tiesos sąvoka, jei ne iš Dievo pozicijų pasakyti, kad žmonija vystosi teisinga kryptimi. Putnamo „internalizmas“ neabejotinai neleidžia jam taip teigti. (...) Šioje vietoje Putnamas vėl nuslysta į scientizmą, kurį pats smerkia kitų pažiūrose (16, 10).

Nors ir suprantant Putnamo pastangas atsiriboti nuo reliatyvizmo, vis dėlto galima teigti, kad postulodamas idealią, metafizišką ir tarpkontekstualią tiesą, šis autorius pakliūna į savo paties kritikos lauką. Ši interpretacija yra įmanoma dėl to, kad tokia tiesa epistemiskai idealiomis sąlygomis vargu ar gali išlaikyti savo vertybinį krūvį, o tai vėlei sugražina fakto ir vertybės priešstatą.

Kita vertus, į tai Putnamas galėtų atsakyti, kad jo koncepcija tėra tik įžvalgos, pamąstymai racionalumo tema, nepretenduojantys į sistemiską, nuoseklią ir išbaigtą teoriją.

Išvados

Putnamo požiūriu, racionalumo standartai formuojasi tam tikros tradicijos, kultūros kontekste, todėl pripažistama racionalumo sampratų dinamika ir įvairovė. Racionalumo sąvokos turinys yra papildomas relevantiškumo toje kultūroje susiformavusioms normoms reikavimu. Tyrinėjant racionalumo standartų formavimąsi, teorinis žvilgsnis nukrypsta į socialinę, kultūrinę realybę bei žmogiškąją patirtį. Racionalus normatyvumas dabar išplaukia iš objektyvių vertybių – pagarbos, geranorišku-

mo, tolerancijos, kritiškumo, koherencijos ir pan. Šių vertybių pagrindu formuojamas pasaulėvaizdis sąlygoja faktų suvokimą, ir atvirkščiai, – vertybėmis besiremiantys faktai yra realybės suvokimo garantas.

Nors Putnamas ir atsisako fakto ir vertybės, subjekto ir objekto, konceptualinės schemos ir empirinio turinio distinkcijų, vis dėlto jis neatmeta glaudaus tiesos ir racionalumo ryšio. Tačiau tiesą jis supranta kaip idealizuotą ribinę sąvoką, tarsi švyturį, nurodantį kryptį, kuria turėtų judėti bet kokia racionali veikla.

Vis dėlto teiginys, kad tokia tiesa yra įmanoma esant epistemiškai idealioms sąlygoms, nėra iki galo aiškus. Ar toks požiūris nesugražina fakto ir vertybės distinkcijos? Nepaisant visų pastangų pagrįsti fakto ir vertybės priklausomybę, šioje vietoje Putnamo racionalumo

konceptija nėra nuosekli, nors, kita vertus, ji ir nepretenduoja į sistemiškos, išbaigtos teorijos statusą.

Mano nuomone, Myersonas teisingas, teigdamas, kad svarstant racionalumo problemą, svarbiausiais uždavinys tenka skirtingų racionalumo sampratų tarpusavio suderinamumo ir su tuo susijusio tiesos ir reliatyvumo klausimo nagrinėjimui. Nors Putnamas ir skiria daug dėmesio reliatyvizmo kritikai, bet jis neretai nukrypsta į šios tendencijos pusę. Modernybės mąstytojai labai sureikšmino žmogaus kaip *zoon logon echein* apibrėžtį, palikdami nuošalyje antrąjį Aristotelio suformuluotą žmogaus kaip *zoon politikon* apibūdinimą. Putnamo filosofijoje pastebimas abiejų šių apibrėžčių svarbos ir tarpusavio priklausomybės įvertinimas. Kaip tik tai ir sąlygoja naujojo racionalumo paieškas.

LITERATŪRA

1. Abel G. *Realismus, Pragmatismus, Interpretationismus: Zu neueren Entwicklungen in der Analytischen Philosophie* // Allgemeine Zeitschrift für Philosophie 13 (3), 1988.
2. Ajeris A. J. *Teologijos ir etikos kritika* // Gėrio kontūrai. Vilnius: Mintis, 1989.
3. Davidson D. *On the very Idea of a Conceptual Scheme* // Inquiries into Truth and Interpretation. Oxford: Clarendon Press, 1984.
4. Davidson D. *The Structure and Content of Truth* // The Journal of Philosophy, vol. LXXXVII. No. 6. June 1990.
5. Myerson G. *Rhetoric, Reason and Society*. London: Sage Publications, 1994.
6. Nekrašas E. *Loginis empirizmas ir mokslo metodologija*. Vilnius: Mintis, 1979.
7. Pihlström S. *Structuring the World*. Helsinki: Acta Philosophica Fennica vol. 56, 1996.
8. Putnam H. *Meaning and the Moral Sciences*. Cambridge University Press, 1978.
9. Putnam H. *Reason, Truth and History*. Cambridge University Press, 1981.
10. Putnam H. *Realism and Reason: Philosophical Papers 3*. Cambridge University Press, 1983.
11. Putnam H. *The Many faces of Realism*. Open Court. La Salle, 1987.
12. Putnam H. *Realism with a human face*, ed. by J. Conant. Cambridge: Harvard University Press, 1990.
13. Putnam H. *Renewing Philosophy*. Cambridge University Press, 1992.
14. Putnam H. *Words and Life*. Harvard University Press, 1994.
15. Quine W. V. *Word and Object*. Cambridge Mass: The M. I. T. Press, 1969.
16. Rorty R. *Solidarity or Objectivity* // Post-Analytic Philosophy, ed. by J. Rajchman and C. West. New York: Columbia University Press, 1985.
17. Sosa E. *Putnam's Pragmatic Realism* // The Journal of Philosophy. Vol. XC. No 12. December 1993.
18. Vitgenšteinas L. *Loginis-filosofinis traktatas* // Rinktiniai raštai. Vilnius: Mintis, 1995.
19. Vitgenšteinas L. *Filosofiniai tyrinėjimai* // Rinktiniai raštai. Vilnius: Mintis, 1995.
19. Хакинг Я. Представление и вмешательство. Москва: Логос, 1998.

H. PUTNAM: CRITERIA OF RATIONALITY WITHIN THE CONTEXT OF INTERNAL REALISM

Giedrė Vasiliauskaitė

Summary

The concept of Rationality is said to be in crisis in the philosophy of the second part of twentieth century. One of the great contemporary American thinkers Hilary Putnam tries to rehabilitate this notion and to design the approach that would be appropriate to his internal realism. Putnam presents several arguments to criticize and refute unacceptable standpoint of metaphysical realism. It is based on the correspondence theory of truth and on the assumptions that the world has the structure independent of human consciousness and conceptualization and that there exists only one full and correct description of the world. In the case of internal realism, situation is quite the opposite: there is the plurality of such descriptions, and the world's way to be is shaped by taking into account

interests, values and attitudes. The truth is said by Putnam to be the limit notion of rational acceptability under epistemically ideal conditions. Particular criteria of rationality are permanently approaching this limit by participating in the dialogue with each other. The crucial innovative idea of Putnam's conception is the thesis that the concept of rationality is essentially rooted in the interdependence of fact and value. Is this interdependence tenable? Can it persist in the epistemically ideal conditions? How particular criteria of rationality can cope with the challenges of relativism? The main task of this paper is to show that the reconsidered conception of rationality must involve values and social aspects and abandon the claim to universality.

Įteikta 2001 01 31